

БЕЗИМЕНЕН ЛИ Е СТАРОБЪЛГАРСКИЯТ РАЗКАЗ ЗА ЗОГРАФСКИТЕ МЪЧЕНИЦИ

Константин Мечев

В историята на старобългарската литература Разказът за зографските мъченици заема понастоящем скромно място. Обикновено той бива отбелязван като едно от произведенията на нашата историческа книжнина от XIII век¹, написано на историческа тема — избиването през 1275 г. в българския Зографски манастир на 21 монаси-българи и 4 светски лица. Приема се, че появата на Разказа е в пряко отношение със съществуващата по време на Второто българско царство нашенска летописна традиция, от която Разказът е малка, стигнала до нас отломка със своя специфична, продиктувана от темата и времето на възникването му, противолатинска тенденция. И Йордан Иванов, и Петър Динеков са на мнение, че Разказът е написан почти по следите на събитията и доколкото в него има загатвания за външните опасности, заплашващи българския народ, те се отнасят до неговите политически и държавни взаимоотношения в края на XIII век.²

Както се вижда, Разказът не е оставен без внимание от нашите литературни историци. И все пак написаното досега за него е сравнително малко, за да може въз основа на него да се очертае истинското място на Разказа в старобългарския литературен процес. Причината за това състояние на проучванията е там, че това наше средновековно историческо съчинение се смята за безименно, като въпросът за неговото по-сигурно или възможно авторство не е и поставян.

*

Всъщност обаче в Разказа има някои податки от литературно-стилно и историческо естество, които предоставят материал и основания проблемът за автора и времето, когато е бил написан Разказът, да бъде поставен на разглеждане. Но нека преди разбора, за да бъде той по-добре схванат, се запознаем накратко със съдържанието на Разказа. След едно кратко предисловие, засягащо моменти от живота на старите (библейски) евреи по време на Макавейските войни, съставителят на Разказа съобщава как от Италия и Рим на път за Цариград през Атонската мо-

¹ Вж. Йордан Иванов, Български старини из Македония, II изд. София, 1931, стр. 437, где е приведена и литературата по въпроса. Пак там, стр. 438—440. Разказът е напечатан в оригинал на старобългарски език. Новобългарски превод на съчинението у Йорд. Иванов, Старобългарски разкази, София 1935, стр. 49—52. Този превод е препечатан в книгата на П. Динеков, К. Куев, Д. Петканова, Христоматия по старобългарска литература, София 1961, стр. 266—268. В общ план за разказа е писал Петър Динеков, Стара българска литература, II, София 1953, стр. 11 и в История на българската литература, т. I, София 1962, стр. 262.

² Йордан Иванов, Български старини из Македония, стр. 437 и П. Динеков, посочените места в двата труда.

нашеска република минали латински бойни отряди; те били повикани от император Михаил Палеолог (1261—1263). Понеже монасите от българския зографски манастир не пуснали един от тези отряди да влезе свободно в манастира — защото императорът искал всички православни манастири да признаят и приемат обявената от него през 1274 г. на Лионския църковен събор уния между източната и западната църква — обителта била разграбена, а монашеското братство — избито. След тези известия идват развълнувани разсъждения за подвига на монасите да умрат за вярата и убежденията си и се изразява надежда, че с техните „молитви“ на небето пред бога, съотечествениците им българи ще могат да се опазят от заобикалящите ги злини.

Такова е съвсем накратко съдържанието на Разказа, неговият „фактически пънеж“. А по облик — като литературно и историческо произведение — той в много отношения подсеца за творчеството на именития български книжовник от края на XIV и началото на XV век, Григорий Цамблак, за обикнатите от него стилно-литературни похвати и идейни концепции, качества на творческия му натюрел, особено подчертано изявиени в неговия всепризнат шедевър — Похвалното му слово за патриарх Евтимий, а също и в другите му забележителни съчинения: Похвалното слово за Киевския и Всерусийския митрополит Киприан (1376—1406), Житието на сръбския крал Стефан Упош III Дечански (1321—1331) и т. нар. Мъчение на румънския светец Иван Нови Белградски (Сучавски).

*

Още в началото на Разказа има размишления, които неволно — при пръв прочит дори — събуждат асоциации за първите редове на Похвалното слово за Евтимий. И сравнението показва, че тези впечатления са фактически обосновани. Впрочем, ето откъси от двете произведения, дадени успоредно.

Разказът:

Ако прочеете Юда Макавей се бе нажалил за много неверници (става дума за библейския Юда Макавей, който на полесражението намерил в пазвите на загинали свои съотечественици ку-мирчета и въпреки това пренесъл в чест на загиналите очистителни жертви — К. М.), защото бяха негови едноплеменници, и това бе записано да се споменава колко повече подобава да ожалим и да разкажем за ония благочестиви и боголюбиви монаси, наши едноверци, едномисленици, живущи дружно и в същия манастир добродетелни наши събратя, които далеч от света и от мирските суети, прекараха живота си в добродетели, в ревност към боговерие и загинаха, като бидоха изгорени

(Й. Иванов, Старобългарски разкази, стр. 49)

Похвално слово:

Ако Аарон, древният свещеник на старозаветната църква, е освещавал осквернените, за да се очистят телесно — като принасял в жертва животни и като поръсвал с кръв от юнци и козли и с пепел от юнци, и ако, поради това, е удостоен с помен, присъщ на божните угодници, за да го споменават всред църква в Псалтира, — не е ли много повече достоен за похвала Евтимий, изпълнителят на непостижимите таинства, съучастникът в апостолската слава, свещеникът на великото жертвоприношение, учителят на онази истина, над която ангелите искат да се наведат и която той опазва чиста и предаде непорочна, а най-сетне, поради различните си страдания, сам той, светителят, се принесе в свещена благоугодна жертва богу (В. Сл. Киселков, Митрополит Григорий Цамблак, София 1946, стр. 30)

Сходството тук е преди всичко в конструкцията на мисълта, в подхода към фактите, които са обект на описание, да не кажа на изображение. Сходни са при това и жизнените явления, които се описват и изобразяват. При една критична ситуация, когато единството е било необходимо повече от всичко, между войниците на Юда Макавей се намерили хора — вероотстъпници, което за времето е равносильно на отстъпничество от народността. За да не се случи същото през лятото на 1393 г., когато турците вече са обсадили Търново и накрай атакували

и превзели го, патриарх Евтимий решава с лично мъжество да даде пример как трябва да се отстоява народността име. Юда Макавей принася очистителни жертви за успокояване паметта на загиналите все пак в името на отечеството евреи. Евтимий сам се принася „в благоугодна жертва“, за да видят неговите съотечественици, да се убедят, че от това няма по-голямо благо. Но с това съобщение в началото на Словото си Цамблак забягва малко напред, защото чак в края, или почти в края на неговото съчинение за Евтимий, ние разбираме защо последният български патриарх е постъпил така. Пък и в оригинал близостта особено силно се усеща, но ако не приведох двете места на старобългарски, то е защото в превод със сходството могат да се запознаят повече читатели.

Този пример е наистина красноречив, но въпреки това е съвсем недостатъчен, за да се сметне, че отговор на поставения въпрос е вече даден. В Разказа има и други стилни белези, които пак в по-голяма или по-малка степен отвеждат към творенията на Григорий Цамблак. Така например пазвите на убитите еврею-кумирослужители (в чест на които Юда Макавей принесъл своите очистителни жертви) са наречени от автора на Разказа нѣдра. Смисълът на това понятие е такъв, че чрез него се изразява интимната взаимност, която е съществувала между вожда на евреите и неговите сънародници, въпреки различията в техните религиозни убеждения. В тази насока вървят размислите на Цамблак, когато нарича нѣдра и пазвата на един сърбин, отнесъл на заточения, още когато бил княз, в Цариград Стефан Дечански пари. Тези пари сърбинът-приносител бил скрил в пазвата си — въ нѣдра вложивъ.¹ С убеждение, че за мъченическата си смърт зograфските мъченици в „небесните селения“ са наградени с вечен щастлив упокой в Разказа е казано, че те там обитават в лоното на еврейския и християнски праотец Авраам и в един свят, изпълнен с вечна, негаснеща светлина — въ нѣдрох Авраамлих, в свѣтъ невечернѣмъ. Почетени така, те по мнение на автора, могат наистина да са застъпници пред бога на своите живи и страдащи от притеснения, български сънародници. В лоното на Авраама (Авраамово нѣдро) се успокоил подир героическата си смърт в името на християнството според Григорий Цамблак и Иван Сулавски.² Същото е казано от Григорий и по отношение на Киприан Цамблак, неговия чичо и бележития руски митрополит от края на XIV и началото на XV век.³

Към стила на Цамблак води и даденото в Разказа наименование на дявола — авторът го нарича доброненавистникъ. Със същото наименование — доброненавистник — си служи Цамблак, когато трябва да назове султан Баязид, покорителя на Търново. По този тъй злочастен за народа ни епизод от историята на Второто българско царство, Григорий пише: „Варварския цар (Баязид), който се беше възгордял с победите си и със завладяването на много народи, реши — доброненавистникът! — да разори града (Търново).“⁴ И тук между двете сравнения — едноното в Разказа за зograфските мъченици и другото в Похвалното слово за патриарх Евтимий — може да се направи пълна идентификация. Намерението на султан Баязид да превземе и разгроми българската столица е пълно, дяволско, доброненавистно, каквито са всичките деяния на Сатаната. Авторът на Разказа за зograфските мъченици нарича доброненавистничество внушението на дявола да бъде нападат от латините българският Зографски манастир.

¹ Вж. Гласник друштва сръбске словесности, кн. XI, 1859, стр. 56. В този том е напечатано цялото житие на Ст. Дечански.

² Вж. А. И. Яцимирский, Из истории славянской проповеди в Молдавии, 1906, стр. 11. Там Мъчението на Иван Нови Белградски. То е напечатано и у П. Русев и А. Давидов, Григорий Цамблак в Румъния и старата румънска литература, София, 1966, стр. 90—109.

³ Б. Ст. Ангелов, Из старата българска, руска, и сръбска литература, София 1958, стр. 185. Словото за Киприана.

⁴ Киселков, пос. съч. стр. 51.

С обикнатия от Цамблак смисъл е използвано в Разказа и понятието вън-а̀тръ. Като изразява увереността си, че за изтърпените страдания българските зографски монаси са отишли на вечно успокоение в рай и оттам ще могат с молитви да са полезни на сънародниците си, авторът на Разказа възторжено пише: „отвързът сѧ вам райската двер вѧ бждѣши. И вън-а̀тръ бывше дрѣва животнаго Христа насладити сѧ“. В Мъчението на Иван Белградски пък се съобщава, че когато управителят на града Акерман — „ипархът“, както се изразява Григорий — не успял да склони Ивана да се откаже от християнството и да стане поклонник на слънцето, той кипна от гняв, или по старинния израз на Цамблак бил вън-а̀тръ гнѣва распалѣемь.¹ А когато научава за смъртта на чичо си Киприан, Григорий Цамблак изповядва, че бил развълнуван до своята най-дълбока телесна и духовна същност. Страшното известие било чуто от него и го пронизало — сквозѣ ѣши. . . во внотрена.² Подобни примери има много и в Житието на Ст. Дечански, поради което е излишно те да бъдат поотделно цитирани.³ Мисля, че посочените три случая показват едно: че понятието вън-а̀тръ се използва, когато става дума за нещо дълбоко съкровено и интимно, което е толкова трудно за определяне, че излиза извън рамките на общоприетите понятия и съждения за света и хората.

За Цамблак-стилиста, привикнал с определена образна лексика напомня и упоменатият в края на разказа „райски знак“, гдето са се успокоили и се наслаждават на вечно блаженство след мъченическата си смърт българските монаси-зографи. С този „термин“ си служи Григорий Цамблак и когато описва красотите на крайтърновската света гора и околностите на Дечанския манастир. Не че изразът „райски знак“ е оригинален, не! — но употребен в трите съчинения той говори, че го използва писател-художник. Впрочем, ето съответните места в трите съчинения — Похвалното слово за Евтимий, Житието на Ст. Дечански и Разказа за зографските мъченици, където този израз е използван.

Похвално слово за Евтимий: „Край град Търново се простира една местност, отделена от него само с една река. Тя е открита отвсякъде, пълна е със знак и обилно се напоява от изтичащи се води“.⁴

Житието на Стефан Дечански: „Всеки, който дойде на това място (край Дечанския манастир — К. М.) се удивлява на красотата му. По високите места растат много дървета, а околността е равна и е потънала в знак. . .“⁵

Разказът за зографските мъченици: „Помолете се, о вие преподобни наши отци, щото и ние, когато напуснем този многолюбезен свят, да бъдем под закрила заедно с вас, при водите на покоя, в недрата Авраамови, в навечерната (незаходима, вечна) светлина, в райския знак, защото Вашата ограда е неподсъпна за вълците, а нашата е слаба. . .“⁶

Главното в трите откъса е настроението, което се създава. Разбира се, тука си е казала думата и църковната риторика, но несъмнено е също стремежът и в трите съчинения да се нарисува предметно един „пейзаж“ — па макар той бил и на небето, както е в Разказа за зографските мъченици. Колкото старобългарската литература и да е трафаретна по стил, наблюдаваните сходства заслужават внимание, когато се поставя на обсъждане въпросът за автора на Разказа за българските зографски мъченици.

Съгласува се по емоционалност с развълнуваната житийна проза на Цамблак и молитвата на този, който е написал Разказа, молитва, отправена към българ-

¹ Яцимирский, пос. съч. стр. 6.

² Б. Ст. Ангелов, пос. съч. стр. 181.

³ Вж. Гласник, XI, стр. 41, 51, 59, 75, 77, 87, 92 и др.

⁴ Киселков, пос. съч., стр. 48.

⁵ Гласник, XI, стр. 69.

⁶ Йорд. Иванов, Старобългарски разкази, стр. 51.

ските монаси-мъченици: „О, вие жертви одушевени, словесни всесъждения, страстопобедници, венценосци господни! вас земята няма да ви укрие, паметта ви живее между нас, които сме на земята, а небето, надяваме се, ще ви приеме, ще се отвори за вас райските врати, и там като ще пребивавате, ще се наслаждавате на дървото на живота. . .“¹

В тази възхвала на загиналите в името на вярата си българи се усеща същата патриотична гордост, ако не и унес, изказани от Цамблак в Неговото Похвално слово за Евтимий, че той, българският църковен началник, съзнателно се е прене съл в благоугодна жертва в името на господа — което е равносилно (с оглед на епохата) в името на народа,² че когато е бил монах във Византия, в Света гора се е прославил много и особено след като е бил затворен в кулата Селина заради пари, искани му от византийския император Йоан V Палеолог, но той ги нямал. Там е казано: „Ако при липса на добър, бива прославян и възхваляван, който съвсем малко се е отличил (не трябва ли да се възхвали) много повече, който така просия всред такива богоносни мъже. . .“³

Смисълът и на двете цитирани места е този: че България също има синове и чада, които ѝ дават право да се мери с най-издигнатите през Средновековието в културно-религиозно отношение държави, и преди всичко с Византия. А цялата практическа дейност на Цамблак като писател и като духовно лице има за цел да покаже на какво е способно чрез него любимото му, за нещастие поробено, отечество — България. . . !

Смятам, че при тези наблюдения може да се заключи: Разказът за зографските мъченици дава доста сериозни основания от стилно-литературно естество, за да бъде нареден между творенията на Григорий Цамблак, ако ли не и да е първото негово литературно произведение.

*

А че Цамблак може да е автор на Разказа се съди и от някои исторически факти, намерили отглас и отражение в него. На първо място във връзка с това предварително трябва да се изтъкне, че Цамблак е възможен автор на Разказа, тъй като всички негови биографи сочат, че в духа на епохата си и като ученик на патриарх Евтимий той е прекарал известно време в Атон и по-специално в българския зографски манастир. Той е отишъл в края на 80-те години на XIV век, за да довърши образованието си, започнато в Търново при патриарх Евтимий и да изучи в детайли гръцкия език, ерика — образец за всички източно-православни славяни.⁴ Отивайки в Атон, Цамблак ще е бил добре препоръчан от учителя си патриарх Евтимий, който е имал по свидетелствата на самия Григорий здрави връзки с атонското монашеско братство. Тук даровитият млад човек наистина е оправдал възлаганите му надежди, като усвоил изтънко и издълбоко гръцкото църковно красноречие, което личи от всичките му религиозно-исторически и чисто църковни произведения. Ето защо правдоподобно е да се предположи, че на един отличен познавач на гръцкия език като Григорий Цамблак е могло да хрумне да прави езиково-смислови каламбури, като нарече император Махаил Палеолог — Матеолог, т. е., Суетнослов, Пустослов.⁵ Издигането на тази идея на преден план — да се пази чисто православиято — за времето на Цамблак и частно за България

¹ Йорд. Иванов, Старобългарски разкази.

² Киселков, пос. съч. стр. 30.

³ Пак там, стр. 37.

⁴ Вж. В. Сл. Киселков, Митрополит Гр. Цамблак, стр. 7—8; Същият, Проуки и очерти по старобългарска литература, София, 1956, стр. 234. П. Динеков, Стара бълг. л-ра, II, стр. 89. История на бълг. л-ра, т. I, стр. 327.

⁵ Вж. Йорд. Иванов, Старобългарски разкази, стр. 50.

в края на XIV столетие е имала принципно политическо значение: с оглед именно на това патриарх Евтимий е взел строги мерки срещу еретическите проповедници Пирон и неговия съмишленик Теодосий Фудула, които сеели противни на църквата учения в Търново, от които (учения) били засегнати дори и някои велможи. Така че, когато се осъждат онитите на император Михаил Палеолог да уврежда на източното православие, авторът на Разказа за зографските мъченици е имал предвид именно тези опасни според него политически аспекти на императорските нареждания. С течение на времето обаче положението се променя: в 1393 г. турците окончателно покоряват България, а византийската територия става все по-ограничена, на Византия остава да владее само ивицата земя около Цариград. Тогава вече става настояща необходимост съюзът между всички християни — източни и западни — за да се даде отпор на турското нашествие. Сам Григорий Цамблак става радетел на тази идея на събора в Констанц, изказва я в своята реч и именно това му коштува „кариерата“ — наскоро след като се завръща от Киев, той бива свален от поста си Киевски и Литовски православен митрополит. И ако младият Григорий, когато е писал Разказа за зографските мъченици, е бил толкова ортодоксален, това се е дължало и на младостта му, и най-вече на идейните внушения, получени от исихаста Евтимий, възгледите на които той (Григорий) остава в голяма степен верен през целия си живот, макар толкова отруден със страдания и превратности.

За човек, който измерва събитията с оглед на патриотични общобългарски интереси говори фактът, че молитвата към зографските мъченици е редактирана така: да молят бога да пази благочестивите и православни български царе и да покори под нозете им варварските народи. Мисля, че под варварски народи тук се разбират турците, които, ако Разказът е писан към 1390 г., както ми се струва, вече са били свръхопасни за България — и при това положение тази молитва лозунг и вопъл има своето историческо оправдание. Допускам, че Разказът е писан около 1390 г., понеже тогава Цамблак е бил към 25-годишен, възраст най-подходяща той да напусне родината и Евтимиевото училище в Търново и да отиде на допълнително учение в Атон. Пък и тогава — а това е по-важно — България е преживявала години на политическа агония, та според обичая на времето е трябвало да се иска за нея висша небесна закрила. За турците се говори¹ и в края на молитвата към зографските мъченици, че с техните молитви ще бъде запазено това малко стадо (сиреч българският народ)² от вълците, които го погубват, т. е. от повдигащите се ереси и от нападенията на външни народи. Без да се изключва възможността в упоменатите ереси да се съзират отгласи от омразата към латините и сключената от император Махил Палеолог с тях църковна уния, по-вероятно е, че се касае за отгласи от ересите, появили се в България, частно в Търново в края на XIV век, за които Цамблак образно и интригуващо разказва в Похвалното слово за Евтимий: „Някой си Пирон, който бил горещ пазител на Несториевата и на Акиндиновата и Варлаамовата ерес, а свръх това и поборник на иконоборческата слава — след като излязъл от Цариград, отишъл в Търново. Той бил вълк, който се прикрива в овча кожа. . .“³ Тъй че когато в Разказа се говори за опасността да бъде унищожено от вълците-еретици (обърнете внимание, колкото и да е църковно и шаблонно, и в Разказа еретиците са наречени вълци!) малкото българско православно стадо, мисълта пак се отправя към Григорий

¹ Пръв за наличие в Разказа на намеци за турците, които в края на XIV в. са заплашвали България, се изказва руският учен Константин Радченко. Вж. Йорд. Иванов, Български старини из Македония, стр. 437.

² Йорд. Иванов, Старобългарски разкази, стр. 51, бел. под линия смята, че се касае за зографското братство — то е според него „малкото стадо“.

³ Киселков, Митрополит Григорий Цамблак, стр. 47.

Цамблак. Не бива освен това да се пренебрегва и уточнената мисъл на автора: той говори за много ереси, а не за една — униатството. А както се вижда от приведе-ния преди малко откъс, за много ереси говори Цамблак и в Похвалното си слово за Евтимий.

Колкото до мнението на Йордан Иванов, възприето и от някои други учени, че под **а**зък **на**ходѣщих не могат да се разбират турците,¹ то губи от своите основания, защото в Разказа се правят подчертани разграничения между варварските народи (нехристияни) и латините, нападнали Зограф. „Варвари“ в Разказа са наречени тия, които нападнали сръбския Хилендарски манастир — от изложението е очевидно, че се касае за нападатели-нехристияни. А варвари нарича турците Цамблак в Похвалното слово за патриарх Евтимий² и още в Житието на Стефан Дечански. В едно писмо на Ст. Дечански до цар Михаил Шишман сръбският владетел призовава българския цар да не воюва с християните, а с варварите — там е казано: на варвари въоружай се!³ Макар че някои изследвачи са склонни да виждат тук други народи, този възглед не издържа критика по простата причина, че когато е било писано Житието — началото на XV век — турците са били, така да се каже, „варвари“, с които балканските народи са влезли в такъв пряк контакт, че са се опознали издълбоко с тяхното варварство. Пък дори и по времето на Стефановото управление — второто десетилетие от XIV век — турците вече са започвали да застрашават Балканите; това като няколкогодишен заточеник в Цариград Ст. Дечански добре е знаел. Доколко наистина в Разказа се правят разграничения между варварите (имат се предвид народи, които не са в християнско вероизповедание) и християните (макар и католици), идва да уточни изразът, че Зографският манастир бил нападател от безсрамния и жесток народ франки — бестоудни и соурови **а**зък **ф**ржгты. Така, че за автора на Разказа едно са варварите-иноверци, друго са франките.

В идейно-историческия стил на Цамблак-историка и панегириста е и изтъкнатото в края на Разказа съображение, че той е написан в чест на загиналите, за да бъде споменавана тяхната саможертва в името на християнството за вечни времена — **поминаѣтѣ** **а** присно въ **вѣчны** **а** роды. Неведнѣж Григорий посочва, че предимно по такива и сродни с тях мисли и съображения е написал своите най-важни произведения: Похвалното слово за патриарх Евтимий, Похвалното слово за чичо си Киприан Цамблак, Житието на крал Стефан Дечански, в които, както и в Разказа за зографските мъченици се набляга върху героичното, върху онова, което и за съвременността си, а още повече за бъдещето е изглеждало значимо и непреходно. Общо взето от тия позиции е оценен и подвигът на българските монаси в Зографския манастир да умрат в името на изповяданото от тях източно православие. Тия изводи не са пресилени, защото за епохата тематиката на литературата е била почти винаги религиозна, важното е обаче какви заключения се правят при обработката на сюжета. Така в Похвалното слово на Евтимий неговата саможертва в името на българите-християни е саможертва в името на България и на нейното бъдеще: затова неведнѣж Григорий го нарича „Втори Моисей“, т. е. подобно на библейския Моисей, който спасил евреите от египетски плен, и Евтимий е за България и нейния народ спасител, защото е посочил с личен пример как трябва да се служи на отечеството в дни на изпитание. Киприан напуска България, но затова пък става благо за сродната славянска страна Русия, която Григорий има за втора родина, след като Търново и цяла България са били смазани от турската военна лавина. Стефан Дечански още в първата третина на XIV век зове Михаил Шишман — бори се срещу варварите, а не воювай с

¹ Йорд. Иванов, Български старини из Македония, стр. 437.

² Киселков, пос. съч., стр. 51.

³ Гласник, XI, стр. 72.

християните! Зографските мъченици пък не искат да отстъпят своето вероизповедание, защото това по тяхно убеждение значи да се обезличат като хора, като личности, като българи. Съпоставката показва, че идеята на Цамблак в съчиненията му е обикновено такава: когато са се вслушвали в гласа на сърцето си, неговите сънародници не са грешили. Именно затова и Михаил Шишман загива в нещастния за българите бой при Велбужд в края на юни 1330 г. Но и победителят, Ст. Дечански, понеже пролива християнска кръв не се радва дълго на победата си: на следната година още, той бива удушен от сина си Стефан Душан. . .

И така, историческото съдържание на Разказа дава основания да се приеме, че той е писан в края на XIV век, когато България е била още свободна и независима страна. Ако не беше така, в него не би се съдържало пожелание тя да подчини вражеските народи. Вероятно за написване на Разказа е бил използван стар, с „фактическо“ съдържание запис — с имената за загиналите български монаси и на император Михаил Палеолог. Този запис е бил преработен, обогатен и идейно осмислен от Цамблак като кратка историческа повест, която не бива да се забравя, а да се помни като един акт на проявено народностно мъжество от страна на неколцина българи. Или както в Разказа е казано — а ко да не забвения глѣбинѣ помрачена бждѣтъ таковаа.

*

Кратка историческа записка, изградена около един централен факт, Разказът за зографските мъченици е проникнат от важна идея: да се запази споменът за българи, загинали в името на вярата, т. е. на народа си. Изтъкването на една такава идея е било особено важно и актуално в края на XIV век, когато в името на своята религия и народност българите са водили с турците неравна епична битка. Както бе изтъкнато по-горе, в зависимост от обстоятелствата, Григорий Цамблак използва за внушаването на тази важна за времето си мисъл различни факти и съвременни нему събития. Дори, когато интересите на България налагат, спрямо идейния пълнеж на Разказа за зографските мъченици той прави крут завои: призовава към обединяване на източната и западната църкви, но ако е възможно да бъде даден отпор на настъпващите на Балканите османски турци.

Този Разказ, първото известно засега произведение на Григорий Цамблак, очертава доста добре неговата физиономия на бъдещ голям писател, който, ръководен по същество от същите идеи, изхождайки от които е написал Разказа, но много по-богато организирани, художествено и фактически защитени, написва след около двадесет години едно от най-ярките произведения на старобългарската литература — Похвалното слово за учителя си патриарх Евтимий. Така че, ако занаятът на зографските мъченици се поставя в началото на Цамблаковото литературно творчество — което според фактите е редно — то неговото развитие като забележителен творец в нашата средновековна литература се очертава по-пълно и определено преди всичко в своя идейно-художествен генезис.